

“Thi Livet er stærkere end Loven ...”

Lau Sander Esbensen

“Thi Livet er stærkere end Loven ...”

Danmarks moderne aborthistorie

Syddansk Universitetsforlag 2014

University of Southern Denmark Studies in History and Social Sciences vol. 494

© Lau Sander Esbensen og Syddansk Universitetsforlag 2014

Sats og tryk: Narayana Press

Omslag: Donald Jensen, Unisats ApS

ISBN 978-87-7674-834-0

Udgivet med støtte fra:

Cand.pharm. Povl M. Assens Fond

Den Hielmstjerne-Rosencroneske Stiftelse

Mekanisk, fotografisk, elektronisk eller anden mangfoldiggørelse af denne bog er kun tilladt med forlagets tilladelse eller ifølge overenskomst med Copy-Dan

Syddansk Universitetsforlag

Campusvej 55

5230 Odense M

www.universitypress.dk

Indhold

INDLEDNING 9

DEL I “LOVEN OG LIVET ER UDE AF KONTAKT ...” 1919-1939 17

1. DA ABORTEN BLEV MODERNE (1919-1932) 19

Lov & Uorden 19

En ny lægelig udfordring 26

Seksualreformbevægelsen 33

Da aborten blev moderne (1932) 38

2. DE LEGALE ABORTER (1924-1939) 41

Abortens organisation 41

Abortens teknik og risici 43

Antal og indikationer 46

Rapport fra en klinisk praksis 50

Kvindernes motiver og modforholdsregler 58

3. DE ILLEGALE ABORTER (1924-1939) 60

Ulovlighedernes omfang 60

Fra den illegale praksis 62

Myten om de livsfarlige indgreb 69

Kvinder i Nød 71

Med modmagt som motor 76

4. DEN LÆGELIGE ANTROPOLOGI (1932-1939) 80

En enquete 80

Den medicinske indikation i opbrud 81

En skitse af de stridende positioner 86

Den lægelige antropologi 95

5. SVANGERSKABSKOMMISSIONEN (1932-1936) 99
 - Betænkningens grundtanke 100
 - Kommissionens lovforslag 104
 - Kommissionens etiske vision 107

6. DEN 1STE SVANGERSKABSLOV (1932-1939) 111
 - Abortdebatten i 1930'erne 111
 - Steinckes lovforslag 116
 - Steinckes sociale vision 121
 - Folketingsdebatten 124
 - Befolkningskommissionen 129
 - Svangerskabslovens vedtagelse 133
 - Temaer og motorer i aborthistorien 134

DEL II ABORTENS INSTITUTIONALISERING 1939-1956 141

1. MØDREHJÆLPEN 143
 - Mødrehjælpens organisation 144
 - Mødrehjælpens kompetencer 147
 - Mødrehjælpens klientel 149

2. OG “DØDSMØLLEN” GÅR... 153
 - Afklaring af indikationen 153
 - Belastningstærsklen 160

3. EFTERKRIGSTIDENS ILLEGALE ABORTER 165

4. UDVIKLINGEN FORTALT I TAL 171

5. DEN KRONISKE BELASTNINGSNEUROSE 176
 - Belastningsneurosens ætiologi 176
 - Belastningsneurosens menneskesyn 180

6. MENINGER BRYDES (1945-1956) 185
 - Ikke nok eller alt for meget? 186
 - Antikonception og ønskebørn 193
 - Mødrehjælpen under beskydning 196

7. SVANGERSKABSLOVEN AF 1956 200
 - Svangorskabskommissionens betænkning 200
 - Regeringens lovforslag 203

DEL III ABORTFORBUDDETS ENDELIGE AFVIKLING 1956-1973 213

1. I OG OMKRING MØDREHJÆLPEN (1956-1973) 215
 - Arbejdet i Mødrehjælpen 215
 - Tal og teknik 218
 - Klienterne og deres motiver 220
 - Mødrehjælpens diagnoser 223
 - Kritik af sagsbehandlingen 226
2. DE SIDSTE ILLEGALE ABORTER 229
 - Antal og risici 229
 - Kvinderne 232
3. SVANGERSKABSLOVEN AF 1970 238
 - Et stemningsskifte (1961-1969) 238
 - Fri abort i Folketinget 246
 - Svangorskabsudvalgets betænkning 1969 248
 - Svangorskabsloven af 1970 253
4. DEN FRI ABORT 260
 - Stemningen tipper (1970-1972) 260
 - Svangorskabsloven af 1973 268
5. EFTER DEN FRI ABORT 274
 - Aborttallet og livsindstillingen 274
 - Loven og etikken 277

DEL IV AFSLUTNING 283

1. BRUDDET 287
 - Et moderne menneskesyn 287

2. ABORT OG SELVBESTEMMELSE	292
Selvirkeliggørelsen og dens misformer	293
Autenticitetsidealet	296
Aborten og dobbeltheden i det moderne	299
Aborten og følelsen af eksistensen	300
De sidste ord i denne sag ...	304
BILAG 1: BEREGNINGSMETODE TIL OVERSLAG OVER DET ILLEGALE ABORTTAL	307
BILAG 2: GRAFER	310
BILAG 3: EKSEMPEL PÅ SOCIAL ANAMNESE	315
BILAG 4: EKSEMPEL PÅ ERKLÆRING FRA ARVEBIOLOGISK INSTITUT	318
BILAG 5: SVANGERSKABSLOVEN AF 1937 (1939)	319
BILAG 6: SVANGERSKABSLOVEN AF 1973	325
KILDER OG LITTERATUR	331
Trykte kilder	331
Utrykte kilder	333
Litterære kilder	334
Litteratur (anvendt og supplerende)	335
NOTER	341

Indledning

Denne bog er et forsøg på at kaste et samlet blik på en af de måske mest afgørende men også mest oversete begivenheder i det 20. århundredes danmarkshistorie: afviklingen af abortforbuddet og indførelsen af fri adgang til provokeret abort. Det er på mange måder en meget dramatisk historie, fordi den tager afsæt i en begivenhed, aborten, som der i kraft af dens natur knytter sig fantastisk stærke følelser og holdninger til – både for det enkelte menneske og for os som samfund. At stå i valget mellem et barn og en abort er ét af tilværelsens skæbnesvangre øjeblikke, hvor spørgsmålet om liv og død trænger sig uafviseligt på, og dét i sig selv gør fortællingen om, hvordan man kom til at stå der, til en stor historie. Og historien bliver selvfølgelig ikke mindre af at medtænke, hvilket præg det må have sat på vores opfattelse af, hvad det vil sige at være menneske, vores selvforståelse, at vi som befolkning og som samfund har været igennem det forløb, aborthistorien fortæller om.

Så denne historie er vigtig. Og som al anden historie handler den om *forandringer*. Historien består af fortællinger om, hvordan verden er blevet anderledes, og som den, der fortæller, står historikeren med en udfordring: Hvad er det, der forandrer sig? Hvordan er verden blevet anderledes? For at kunne beskrive det må man finde ud af, hvad den enkeltstående hændelse, det forløb af begivenheder, den konkrete persons indsats, eller hvad det nu er, man har tænkt sig at tage op, egentlig angår. Og i nærværende bog angår forandringen som sagt det moderne Danmarks indførelse af fri abort. Hvad denne historie begynder og ender med, ved enhver. I dag har vi fri abort, og engang havde vi det ikke. Det er derfor ikke nogen overraskelse, at den moderne aborthistorie beskæftiger sig med rejsen fra abortforbud til abortfrihed, og hvis man vil fortælle dén historie, må man naturligvis holde de begivenheder frem, som tilsammen tegner forløbet, der førte Danmark fra det ene sted til det andet. De faste holdepunkter på denne rejse er de fire svangerskabslove – fra 1939, 1956, 1970 og 1973 – som i grove træk udgør den ramme, fortællingen flyder igennem.

Men at opremse en række nok så korrekte historiske fakta siger i sig selv meget lidt om, hvad aborthistorien *egentlig* handler om. De historiske fakta

er bærere af en dybereliggende fortælling, og det er i sidste ende den, der gør historien interessant. Eller som kulturhistorikeren Egon Friedell siger om den historiske undersøgelse: “Menneskeånden må efterforske den idé, som ligger skjult i ethvert faktum, den tanke, hvis blotte form dette faktum er.”¹ Friedells pointe er, at enhver begivenhed har en betydningsdimension, som er denne begivenheds indre liv, dens *essens*, og det er denne indre betydning, man skal ned og have fat i, for det er dér, historiens egentlige handling afslører sig. Historikerens opgave bliver dermed at fordybe sig, dvs. trænge ind bag begivenhedernes “blotte form” og fremdrage de skjulte idéer, der løber som en understrøm igennem alt liv, også det fortidige.

Og man skal ikke vide ret meget mere end det mest basale om aborthistorien, før man også ved, at den “skjulte idé”, der gennemtrænger de aborthistoriske fakta, de tanker, motiver og initiativer, som driver den fremad, har deres omdrejningspunkt i forestillinger om *mennesket*, i spørgsmålet om, hvad liv er, hvordan vi forvalter det, og hvad der gør det værdifuldt. Når en kvinde bliver gravid, konfronteres hun og den mand, hun er gravid med, uundgåeligt med det faktum, at en menneskelig livsproces er begyndt. En spire til menneskeligt liv vokser i hende. En graviditet er så at sige kendetegnet ved, at menneskelivet under en eller anden form har givet sig til kende i den; den er et *møde med liv*, og når man møder liv, er man tvunget til at forholde sig til det. Sådan oplever vi det i dag, og sådan oplevede man det også for 100 år siden. Dette møde med liv og reaktionen på det er så at sige den aborthistoriske *grundbegivenhed* og der, hvor dens skjulte idé træder frem. Og det spørgsmål, der løber som en rød tråd gennem aborthistorien, er så, om man i lige præcis denne situation har et *valg*? Bør man kunne vælge at afbryde svangerskabet? Yderpositionerne i det historiske forløb – abortforbuddet og den fri abort – har vidt forskellige svar på det, og eftersom spørgsmålet angår et møde med liv, må de begrunde deres svar med vidt forskellige opfattelser af, hvad *liv* er, hvad *mennesket* er.

Dermed er det også givet, hvad aborthistorien helt grundlæggende handler om. Den handler om en bevægelse fra ét menneskesyn i retning af et andet. Denne bevægelse er essensen af den moderne aborthistorie, den er idéen bag det aborthistoriske faktum for nu at bruge Friedells terminologi. Selvom andre temaer uundgåeligt blander sig – spørgsmålet om den enkeltes selvbestemmelse og den kønslige ligestilling – er aborthistorien ikke primært *kvindehistorie*. Den er *menneskehistorie*. Den er inderst inde en fortælling om, hvordan en bestemt vision af mennesket bliver levet ind i verden i det 20.

århundrede og nu har præget os i indtil flere generationer. Hvilket gør den til en fantastisk vigtig historie at få fortalt. Spørgsmålet er så, hvordan man kan se denne bevægelse i menneskesynet sætte sig igennem i samfundsordenen? Dette er hovedopgaven for denne bog: Hvordan finder forandringen i vores måde at forstå og møde livet på vej ind i verden? Hvor viser den sig? Hvordan folder forandringen sig ud? Det er de centrale spørgsmål til det historiske materiale, og det er dem, det har været min ambition at give en besvarelse af.

Nu udspiller den moderne aborthistorie sig selvfølgelig ikke i en osteklokke. Den væver sig sammen med det 20. århundredes overordnede bevægelse, som den viser sig i videnskabernes fremmarch, velfærdsstatens etablering, by- og massesamfundets opkomst, modernismen i kulturlivet, kirkens og kristendommens vigende indflydelse etc. – alt sammen begivenhedshvirvler i den hovedstrøm, man alt efter temperament og interesse kalder den *moderne* eller *senmoderne* samfundsdannelse (eller varianter deraf). Inde i denne store historie virker aborthistorien. Ikke som et anonymt bidrag, men som et begivenhedsforløb i sin egen ret. Det forhold, at abortsituationen om nogen er dér, hvor vores principielle opfattelse af livet afgøres, gør den til et af den moderne verdens konstituerende øjeblikke. De forandringer, der sker på abortområdet, udgør således en af de afgørende stemningsstrømme i samfundslivet og er dermed et vigtigt bidrag til en forståelse af, hvor den moderne verden helt overordnet bevæger sig hen. Gennem aborthistorien kommer man simpelthen nærmere en forståelse af denne verdens *mentale karakter*. Og uden at ville overdramatisere mener jeg helt seriøst, at forandringerne på abortområdet har haft større samfundsmæssig betydning end både besættelsen og den kolde krig. I sammenligning kan jeg kun få øje på velfærdssamfundets fremvækst som en forandring, der har haft større indvirkning på livet, som vi lever det i dag. Det er selvfølgelig en subjektiv vurdering – og lidt provokerende sat op – men derfor behøver den jo ikke være forkert. I betragtning af, at aborthistoriens tema er en forandring i vores fælles forståelse af, hvad liv er, hvad mennesket er, giver det i hvert fald god mening.

De samtidstemaer og tendenser, der udspiller sig rundt om aborthistorien og giver *deres* bidrag til den samlede samfundsbevægelse, vil imidlertid ikke få nogen særskilt eller privilegeret plads i min fortælling. Det ville gøre den til en anden historie, end den jeg har valgt at gribe an med. Frem for at indsætte aborthistorien i en overordnet fortælling om Danmark i det 20. århundrede

går jeg i detaljen med det 20. århundredes aborthistorie. Det kræver nogle fravalg og rummer den fare (som jeg har forsøgt at undgå), at man midt i detaljerne mister fornemmelsen af, at de historiske begivenheder indgår i en overordnet forandring af samfundet. Det frister på den anden side med, at når alle sider af et afgrænset begivenhedsforløb er koncentreret til én fortælling, bliver det tydeligere, hvor rodfæstet den historiske udvikling er i konkrete valg og handlinger og de idéer, handlinger er bærere af. Som alle historiske forandringer har også aborthistorien sit udspring i 'det handlende menneske', dets motiver, livssyn mv., og det har været en ambition at få dette aspekt trukket frem, fordi det både understreger, hvilken alvor og hvilken historisk relevans det levede liv faktisk har. Af disse grunde er denne bog blevet en fortælling i *dybden*, ikke i *bredden*.

Rent metodisk-teoretisk har min måske vigtigste inspirationskilde i udformningen af den historiske undersøgelse været den britiske sociolog Anthony Giddens, som i sin analyse af det sociale livs natur, sin 'sociale ontologi', præsenterer den grundtanke, at det er i *integrationen af* eller *samspillet mellem* de forskellige niveauer af det sociale liv, at det sociale liv folder sig ud. Hans pointe er, at de enkeltstående, tilsyneladende isolerede handlinger (aktørniveauet) og de helt overordnede træk ved samfundslivet (strukturniveauet) er integreret i *sociale praksisser*; de er så at sige foldet ind i hinanden. Præcis dette samspil anede jeg ret hurtigt konturerne af, da jeg begyndte at grave mig ned i aborthistoriens utallige kilder – og senere i forløbet fandt jeg så ud af, at Giddens havde sat ord på netop denne sammenhæng. Der kan være en pædagogisk pointe i lige at skitsere, hvordan aborthistorien kan oplyses af en sådan social ontologi:

Opgøret med den traditionelle forståelse af aborten begyndte naturligvis med, at nogen 'gjorde op'. Eftersom det er i vores handlinger, i de valg, vi træffer, at vi demonstrerer, hvordan vi rent faktisk opfatter mennesket, livet og verden, var der i praksis nogen, der skulle anerkende aborten og realisere dens menneskesyn, for at bevægelsen væk fra abortforbuddets menneskesyn kunne vinde momentum. Og det var der så nogen, der gjorde. Man kan – stadig med Giddens – kalde dette aktørplan for historiens afsæt, og det var også dér, jeg mødte de motiver og livsvilkår, som fik mange kvinder til at søge abort – og mange læger til at ville hjælpe dem med det. Kvinder, læger, kvaksalvere, socialrådgivere, psykiatere og andre aktører tog helt korporligt et opgør med den hidtidige orden, og tilsammen formede de en abortprak-

sis, som sprængte de etablerede normer og rammer. Efterhånden som denne praksis konsoliderede sig og blev rutine, fik den et stadigt stærkere præg af *system* og endte i realiteten med at blive institutionaliseret i en lov. De sociale aktører var altså medskabere af abortens liberalisering. De virkeliggjorde eller 'trak' på nogle overordnede strukturer eller betydningshorisonter – normer, love, sygdomsopfattelser, menneskesyn mv. – som var tilgængelige i samfundet omkring dem, og som ved løbende at blive 'genskabt' konsoliderede sig og til sidst satte sig igennem på et institutionelt niveau i lovgivningen. Samtidig var der en påvirkning den anden vej, 'oppefra og ned'. Det var fx ikke uden betydning for kvindens og lægernes vurdering af, hvor langt de kunne gå i retning af at afbryde et svangerskab, hvad den offentlige mening sagde, hvilke rammer loven satte, hvilke sygdomsopfattelser lægerne bekendte sig til, hvilke signaler der lå i domstolenes retspraksis, hvordan politikerne stillede sig – kort sagt hvordan indstillingen til sagen generelt tegnede sig. Det var 'spor' eller tendenser, de enkelte aktører orienterede sig efter.

Pointen er, at der i samspillet imellem de forskellige niveauer af det sociale liv ligger en dynamik, der var afgørende for den moderne aborthistorie. Det var i kraft af dette samspil, at en anderledes opfattelse af mennesket blev synlig og vandt konkret indpas i samfundslivet og i måden, man tænkte og handlede på. Af praktiske grunde er det imidlertid ikke muligt at beskrive et sådant samspil som en fortløbende proces. Jeg har derfor (også inspireret af Giddens) delt det op, så jeg inden for hver af bogens tre overordnede dele (som behandler hver deres periode) først koncentrerer mig om aktørniveauet (kvinderne, lægerne, kvaksalverne mv.) og derefter bevæger mig op på strukturniveauet eller det institutionelle niveau (politikere, lovgivning, administration, lægelige institutioner) – og prøver at fastholde blikket for niveauernes gensidige samvirken.

I konsekvens af den samfundsbeskrivelse, Giddens præsenterer, og som jeg langt hen ad vejen er enig i, er det en grundtanke i min behandling af aborthistorien, at det ikke er muligt for mennesket at træde uden for de 'strømme af handlinger', der udgør det sociale liv. Gennem vores hverdagshandlinger er vi dybt forbundne med de mest overordnede træk ved samfundet. Vi kan ikke undslå os deltagelsen i og medansvaret for skabelsen af den verden, vi lever i. Vi træffer uophørligt valg og handler, og i disse handlinger motiveres og bevæges vi af normer, etiske visioner, menneskesyn og verdensbilleder, som i samme bevægelse er med til at forme både os selv og samfundet. Alt, hvad

vi tænker og gør, spejler sig ind i os selv og ud i verden, og det gælder også, når vi vælger en abort. Og i denne tilblivelses- og skabelsesproces oplever vi, at livet indimellem stiller os i situationer, hvor hele verden så at sige er på spil, og der skal træffes et egentligt livsafgørende valg af, hvordan verden inderst inde er indrettet. Fx når man bliver uønsket gravid.

I abortvalget er der kort sagt en hel *verdensorden* indfoldet. Abortvalget kræver ligesom andre valg et argument at støtte sig til, et legitimationsgrundlag, og da abortvalget som sagt er en reaktion på et *møde med liv*, må det legitimere sig med en *idé om liv*, altså et bestemt *menneskesyn*. Hvis man involverer sig i en abort, involverer man sig derfor samtidig i det menneskesyn, aborten er bærer af. Sagt på en anden måde: En abort er en formende kraft både i de kvinder og mænd og i det samfund, som 'handler den ind i verden', og det, den former, er måden, vi ser os selv og hinanden på, herunder måden, vi oplever samfundsdannelsen på. Når man har valgt at få en abort, er man forandret som menneske og på en anden måde, end hvis man havde valgt at få barnet. Af samme grund – og på samme måde – forandrer aborten også samfundet. Bevægelsen hen imod fri abort er med andre ord ikke bare en bevægelse i os, i det enkelte individ. Det er også en bevægelse i samfundet, eller om man vil, *kulturen*. En forandring i menneskesynet har bundfældet sig og har trukket nye spor både i lovgivningen og i vores fælles tankeunivers – spor, som vi uvægerligt vil orientere os efter i andre sammenhænge end abortsituationen.

Pointen i disse iagttagelser er, at begivenhederne, også de fortidige, bæres frem af en etisk-psykologisk understrøm, som er disse begivenheders bagvedliggende bevæger, og som i en eller anden form bør have en plads i den historievidenskabelige behandling af dem – ikke mindst når begivenhederne, som her, åbenlyst fortæller om, hvordan en idé holder sit indtog. Begivenhedernes etisk-psykologiske impuls er lige så virkelig og derfor lige så forskningsmæssigt relevant som begivenhedernes ydre form.

Denne pointe fører over i et sidste aspekt af Friedells ideal for den historiske forskning, som jeg mener også må høre med her, nemlig at målet med den må være, at man *lærer noget af den*. Og med lære mener jeg ikke bare at pulje mere information sammen, end man havde før. Jeg mener blive klogere på den menneskelige eksistens og på det samfund, man lever i – begge dele *med henblik på at gøre det bedre*. Hvis historievidenskaben skal have en berettigelse og ikke bare være en samling leksikalske data, som kan memoreres på samme måde som telefonbogen, skal den berige os. Den skal menneskeligt set være opbyggelig og samfundsmæssigt set præstere et utopisk potentiale

(i hvert fald hvor emnet gør det oplagt). Altså en understregning af Friedells pointe fra før: at der i begivenhederne, i de sociale praksisser, findes et indhold, en idé, som er disse begivenheders essens, og som, når vi står over for dem, peger indad i os selv.

“Idet vi fordyber os i fortiden, opdager vi nye muligheder for vort jeg, udvider grænserne for vor selvbevidsthed og gør nye, om end ganske subjektive, oplevelser. Dette er værdien af og målet for al historisk forskning”.²

Friedell påpeger her – med fuld ret, mener jeg – den *selverkendelsesmulighed*, historien tilbyder. I modsætning til Friedell mener jeg så, at denne erkendelsesmulighed rækker ud over den enkelte, men det er i denne sammenhæng en detalje. Det centrale er, at historien giver os en chance for at blive klogere på os selv som mennesker og derfor også som samfund. Men da historikeren i sagens natur er den, der fortæller en konkret historie, vikles han eller hun som *person* automatisk ind i historiens udformning, og dette forhold bør mane til forsigtighed, fordi man her nærmer sig grænsen for videnskabelighed. Men det må på den anden side heller ikke afskrække unødigt. At det subjektive eller personlige element i historievidenskaben er umuligt at undgå, er et velkendt og såre banalt faktum. Det betyder imidlertid ikke, at en historie som den foreliggende reduceres til den enkelte historikers frie opfindelse, for det forhindrer det videnskabelige krav om en argumenteret forankring i kilderne. Men subjektivitetens uundgåelighed er et forhold, historikere må tænke med og tage ansvar for ved først og fremmest at være bevidste, åbne og ærlige om det. Hvad jeg har forsøgt at være.

Mit håb er således, at andre end jeg selv kan lære noget af den historie, jeg lægger frem i det følgende. Men under alle omstændigheder har det for mit eget vedkommende været noget af en udfordring at skrive den. Undervejs i arbejdet er jeg uundgåeligt blevet konfronteret med holdbarheden af mine egne holdninger, ligesom jeg er blevet stillet over for at skulle forholde mig til hele det historiske projekt, som er kampen for fri abort: Er den fri abort den successhistorie, den almindeligvis anses for at være? Har den indfriet, hvad den stillede i udsigt, nemlig at sikre individets mulighed for at virkeliggøre sig selv og leve indefra-og-ud? Det er spørgsmål, som logisk melder sig for enden af denne rejse, og som jeg vil give en mere nuanceret fremstilling af i bogens afslutning. Og for at læseren ikke skal sidde i flere hundrede sider og gruble urimeligt over, hvor jeg befinder mig ift. disse spørgsmål, kan jeg

sige, at jeg tror, aborthistorien ender knap så lykkeligt, som vi plejer at tro: Den mentale bevægelse, aborthistorien beskriver, fører for mig at se nogle helt grundlæggende problemer og udfordringer med sig, som det moderne menneske på en eller anden måde er nødt til at møde. Mine grunde til at mene det må man til gengæld vente med til senere.

Aborthistorien sluttede ikke i 1973. Langtfra. Vi står på sin vis midt i den, fordi vi har taget abortmuligheden til os og gjort den til en integreret del af samfundsordenen. Aborthistorien møder os på den måde til stadighed som en fortælling om det moderne menneskes livssyn og dermed som en eksistentiel udfordring. Hvad det betyder for os, at vi har abortens medfortalte menneskesyn med i vores mentale bagage – ikke mindst ift. til de spørgsmål, som på den ene eller anden måde angår livets værdi – vender jeg tilbage til sidst i bogen, som dermed tager form af en egentlig kritisk fremstilling. Og indgangsreplikken til de følgende mange sider må i den kritiske ånd være, at den eneste måde at lære noget af historien på er ved at forholde sig til de forandringer, der er indeholdt i den. Og det må samtidig stå som min afsluttende opfordring til læseren, inden jeg nu lægger frem, hvad jeg har fundet ud af.